

DOBRUCADAKİ TATAR TÜRKLERİNDE NEVRUZ GELENEĞİ

Yard. Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL

Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

ÖZET

Dobruca toprak parçası 1393 yılında Türklerin eline geçmiştir. 1878 Osmanlı-Rus savaşları sonunda Dobruca Türklerin elinden çıkmış, Berlin antlaşması sonucu, Romanya topraklarına katılmıştır.

Dobruca'da resmi rakamlara göre, 29533 Tatar Türkü ve 24449 Anadolu'dan gitmiş Osmanlı Türkü yaşamaktadır. Bu rakamlar tartışmalıdır. Toplam olarak bölgede yüz bin civarında Türkün (Tatar Türkü ve Anadolu'dan giden Osmanlı Türkü) yaşadığı kendilerince belirtilmektedir.

Amacımız Dobruca'da yaşayan Tatar Türklerindeki nevruz geleneğini ortaya koymaktır. Bu yapılırken geleneklerin yazıya ilk geçirilmesinden günümüze kadar olan seyri takip edilmeye çalışılmıştır.

Nevruz törenleri hakkında daha önce yapılmış çalışmalar, tarihi sırayla ele alınmıştır. Bu törenlerin zamanın akışında, nasıl azaldığı gözler önüne serilmiştir. Her çalışma ayrı ayrı sergilenerek nevruz hakkındaki bilgiler ortaya konmuştur. Nevruz gelenekleri ve türküleri iç içe incelenirken, zamanla geleneklerin değil, sadece türkülerin yaşatıldığı görülür. Bu yönüyle türküler ayrıca ele alınmış tarihi sırasıyla kayıplarıyla benzerlik ve farklılıklarıyla incelenmiştir. Bu incelemeler içerik ve muhteva bakımından ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde ise Dobruca'daki Osmanlı Türklerinin gelenekleri ile karşılaştırmalar yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

Nevruz, nevruz törenleri, nevruz türküsü, zamanla oluşan kayıplar.

GİRİŞ

Dobruca bölgesi, Romanya ile Bulgaristan sınırları içerisinde yer alır. Dobruca topraklarının yaklaşık üçte ikisi Romanya'da, üçte biri Bulgaristan'da bulunmaktadır. Bizim ele alacağımız nevrüz geleneği, Romanya Dobrucası'nda yaşayan Kırım kökenli Tatar Türklere ait olanıdır.

Dobruca 1393-1402 ve 1419-1878 tarihleri arasında Osmanlı idaresinde kalmıştır. Kırım Türklerinin bölgeye yerleşmeleri I. Bayezid döneminde başlamaktadır. Gökbilgin (1959). Osmanlı hâkimiyeti altındaki süre içinde, Kırım'dan gelen Tatar Türkleri zamanla Dobruca'ya yerleştirilirler. Yavuz Sultan Selim ile devam eden Tatar Türklerinin bölgeye gelişleri, daha sonraki yıllarda da sürmüştür. Özellikle Kırım'ın 1783 yılında Rusların eline geçmesiyle Kırım Türklerinin göç yerlerinden biri de Dobruca olmuştur. Decei (1945). Sultan Abdülmecit Kırım'dan gelenleri Karasu kasabasına yerleştirmiştir. Daha sonra bu kasabanın adı Mecidiye olarak değiştirilmiştir. 1995 yılında vilâyet olan Mecidiye'de, 46586 olan nüfusun yaklaşık dörtte biri (resmî rakamlara göre 4140) Tatar Türküdür. Romanya Dobrucası'nda resmî sayımlara göre, 24449 Tatar Türkü bulunmaktadır. Osmanlı zamanında Anadolu'dan gıttını Türklerin sayıları yine resmî rakamlarla 24449'dur. Bu rakamlar her zaman tartışma konusuna olmuştur. Önal (1998).

Amacımız Dobruca'da Tatar Türkleri arasındaki nevrüz geleneklerini ortaya koymak, nevrüz törenlerinin seyrini takip etmek, kayıpların yaşandığı yıllardan geleneğin son izlerine kadar, törenlerin akışını izlemektir.

Dobruca'da Tatar Türklerine ait nevrüz kutlamalarını yazılı kaynaklardan öğreniyoruz. Yazılı kaynakları, tarihi kronoloji içinde ele alarak geleneğin akışını takip edebilmekteyiz. Günümüze kadar nevrüz törenlerinin gelmediği ve uygulanmadığını görülmektedir. Ulaşabildiğimiz en eski yazılı kaynaklardan hareket ederek geleneğin sonraki yıllarda oluşan vaziyeti ele almaya çalışılmıştır.

Nevrüz törenleriyle ilgili, altı yazılı kaynak ve

içeriği değerlendirmeleriyle birlikte çalışma konumuzu oluşturacaktır. Ele alacağımız daha önce yapılmış altı çalışmanın ilk üçünde hem nevrüz gelenekleri, hem de beraberinde nevrüz türküsü yer almakta iken, son üç metinde yalnız nevrüz türküsü görülmektedir. Geleneklerin akışı kayıplarla sürerken, bir zaman sonra, artık uygulanmayan geleneklerden arta kalan türküler yaşamaya devam etmiştir.

1921, 1963, 1966 yıllarında yayımlanan üç metinde nevrüzla ilgili bilgilere yer verilmiştir. Hiçbir eser nevrüzla doğrudan ilgili değildir. Gelenekler genel olarak ele alınırken nevrüz törenlerinden de söz edilmiştir. Bu üç metinde geçen her bir nevrüz türküsü yayın tarihi sırası dikkate alınarak numaralandırılmıştır.

Nevrüz türkülerinin anonim olanlarının tamamı yeniden ele alınmıştır. Bu türkülerin tarihi seyri, yayın tarihi verilerek karşılaştırılmıştır. Böylece varyant oluşturularını, kendi aralarında ne kadar farklılık arz ettiği belirlenmiştir. Nevrüz törenlerinden sonra, nevrüz türküsünün de zamanla unutulmaya başlandığı giderek eksilen kıtalar ve mısralarla anlaşılmaktadır.

Altı metinde nevrüz kelimesi sırasıyla şöyle yer almaktadır: 1- Nauvrez, 2- Newrez, 3- Navrez, 4- Nevrez, 5- Navrez, 6- Naurez. Burada sadece 3. ve 6. yazılarda naurez şekli geçmektedir. Diğerlerinde ses farklılıkları görülmektedir. Bu farklılığın oluşumunda Tatar Türkçesi'nin ağır farklılıklarının yanı sıra, metinlerin çoğunun Romen alfabesi ile yazılmış olmasının da etkisi vardır.

Altı metinde geçen bu anonim türkünün dışında, "ilk yaz" başlığı altında bir şiir göze çarpmaktadır. Bu şiirde nevrüz törenleri anlatılmaktadır. Buradan hareketle nevrüza "ilk yaz" adının verildiği de görülmektedir. Bu adlandırmaların dışında, Müstecib Ülkusal'ın verdiği bilgilerde "nevrüz", "yenigün" adlarına rastlamaktayız. Ülkusal, (1966). Dumitrescu'ya göre bu törenin adı "Ateş Bayramı"dır. Dumitrescu, (1921).

NEVRÜZ KUTLAMALARI

Dobruca Tatar Türklerinin nevrüz kutlamala-

rı hakkındaki ilk bilgileri Analele Dobrugei (Dobruca Yıllığı)'de bulmaktayız. 1921 yılında Tatlıcak Köyü İlkokulunda öğretmen olarak görev yapan I. Dumitrescu adlı bir Romen tarafından nevrüz törenleri derlenerek yazıya geçirilmiştir. Dumitrescu (1921).

I. Dumitrescu, Nevrüz'dan dinî olmayan büyük bir bayram olarak söz eder. Çok büyük kalabalık tarafından kutlandığını ve bunun bir bayram olarak idrak edildiğini belirtir. Adına da "Ateş Bayramı" denildiğini söyler. I. Dumitrescu, bu bayramın Hıristiyanlarca kutlanan paskalya (paşte) bayramına benzediğini belirtir. Çocukların ateş üzerinden atarken "ağırlığım gavura" dediklerini söyler. Murathan ve Toprakhisar köylerinde de aynı kutlamaların yapıldığı görülmektedir.

Bu makalede, bayramın ateş çerçevesinde geçtiğinden ve ateşin "fetiş" durumunda olduğundan söz edilir. 10-15 çocuğun ev ev dolaşarak nevrüz şarkılarını söyledikleri ve bu şarkıların Hıristiyanlarca söylenen Noel şarkılarına benzetildiği görülür. Romen alfabesi ile kaleme alınan bu nevrüz türküsü, eldeki diğer varyantları içinde en uzun olanıdır. Dinî terimlerle doğru anlaşılıp yazıya doğru olarak geçirilmediği görülmektedir.

Türkünün yazarı bir Romen olduğu için, türküyü Romen alfabesi ile kaleme almıştır. Bazı kelimeleri anlamlandırmak (* ile belirlenenler) bu yüzden mümkün olmamıştır. Özellikle dinî ibarelerin bazıları böyledir.

I-

1. "Bis milai men nane Erralı manü eiane Erai mü diyane Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Bismillah men* nene* Erralımanü eyane* Eray* mı diyene TeYZe nevrüz günü mübarec
2. Bis milai meludian Velkudret velburan Acıldı giunle alemé perman Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Bismillallah melkudyan* Velkudret vel Kur'an Açıldı cümle aleme ferman TeYZe nevrüz günü mübarec
3. Bis milai vesäpa Pacri alem Mustafa İum metine cül veyä Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Fahri alem Mustafa (o)lum metine küil veta TeYZe nevrüz günü mübarec

4. Euvlechi iare Ebu- Bechur İder Allah-ıf zicir El handü lila cioe picur Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Evelki yarı Ebubekir İder Allahı zikir Elhamdülillah çok şukur TeYZe nevrüz günü mübarec
5. Echingi iare Ömer Eibetänden iertriter Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	İkinci yarı Ömer Heybetänden yer titret TeYZe nevrüz günü mübarec
6. İucingi iare Osman Dilin Dedâr Coran Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Üçüncü yarı Osman Dilindedir Kur'an TeYZe nevrüz günü mübarec
7. Deotangi iare Ali Zulpu care duldü-li Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Dördüncü yarı Ali Zulfikân duldülü TeYZe nevrüz günü mübarec
8. Beşinci iare Asen Pengreden pacâsen Nauvrez iaulâc tacâsen Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Beşinci yarı Hasan Pencereden bakasın Nevrüzüyelik takasın TeYZe nevrüz günü mübarec
9. Turna İder dostlarım İndistandâ câşlarım Giunle cüş başlarım Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Turna eder dostlarım (H)İndistanda kışlarım Cümle kuş başlarım TeYZe nevrüz günü mübarec
10. Dıadac aidar inâm ioc Sölemie dilâm ioc Allahdan cairi zehrâm ioc Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Dudak söyler inim yok Söylemeye dilim yok Allah'tan gayri zikrim yok TeYZe nevrüz günü mübarec
11. İaz gheldi İuban Dechildi iere sâban Ehli ayan veliman Eâ nauvrez - ghiunü mübarec	Yaz geldi İuban Dikildi yere sâban Ehli ayan vel iman TeYZe nevrüz günü mübarec

Nevrüz hakkındaki bir başka bilgiyi, Ali Cafer Naci'nin 1963 yılında yayımladığı bir makalesinde görmekteyiz. Nağı (1963). 1921 yılında anlatılan gelenek, 1963'te biraz daha azaldığı veya bu makalede konuya daha az yer ayrıldığı görülür. Buradan geleneğin zayıfladığı hükmünü çıkarabiliriz.

1963 yılında nevrüz törenleri anlatılırken çocukların ön planda olduğu görülür. Bahar bayramının ilan sayısı 3 ile 8 arasında değişen çocuklarca yapılır. Çocuklar, evden eve baharın geldiğini müjdeleyen türküler söyleyerek gezerler. Nevrüz türküsünde, kış mevsiminin sonunun geldiği, tabiatın canlanması ve baharın geldiği anlatılır. Ço-

cuklar, bir çömlek içine çiçek buketleri koyarlar ve onlardan her birini kapısını çaldıkları evin hanımına hediye ederler. Evin hanımı çocukların taşıdığı ağaç dalının birine ya bir çiçekli mendil, ya bir işlemeli peşkir, ya da bir başörtüsü asar. Bunların dışında çocuklara para, şeker veya meyve de verebilirler.

1963 yılında yazılan bu makalede, nevrüz geleneğinin eskiden çok daha yaygın olduğu belirtilir. 1960'lı yıllarda yalnız değişik köylerde nevrüz törenlerinin kaldığı belirtilir. Şarkı söyleyen çocuklar evleri bir bir ziyaret ederler. Bu ziyaretler köyün en büyüğünden başlanır, sonra öğretmen ve diğer idari görevliler gezilir. Sıra sırayla büyüklerin ellerini öperler.

Makalede nevrüz türküsünün bir parçasına yer verilmiştir.

II-	
"Nevrez geldi korum:	Nevruz geldi korumuz;
Korumigin beriniz:	Hediyemi veriniz;
Cennet bolsin yeriniz:	Cennet olsun yeriniz;
Aza navrezim mübarek	TeYZe nevrüzüm mübarek
Yaz geldi yaban	Yaz geldi yaban
Dikildi yere saban..."	Dikildi yere saban..."

Nevruz törenlerinin ele alındığı bir başka eser ise, Müstecib Ülküsal'ın 1966'da yayımladığı *Dobruca ve Türkler* adlı kitaptır. Burada nevrüzla ilgili bilgiler bulmaktayız. "Nevrez- Nevruz - Yeninin - Şenliği ve Türküsü" başlığı altında nevrüzla ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "İlkbahar bayramlarından olan nevrüz, kışın ve soğukun ardından karşılanan canlandırı, tazeleyici yeni bir mevsimin kutlandığı gündür. Otlar, tohumlar ve ağaçlar yeşerir; sular gurul gurul akmaya başlar. İnsanların ve hayvanların yaşamları için gerekli olan ürünler belirir, tomurcuklanır. Bütün bunlar yaşama umudu ve sevinci verirler. İnsanlar her tarafta tabiatın canlanmasını kendilerince kutlarlar. Dualar, ayinler yapılır; türküler söylenir ve oyunlar oynanır. Bu şenlikleri düzenleyenler, ulu tanrıya, tabiat ilâhına, bereket tanrısına hamd ve sena ederek kurbanlar keserler, adaklarda bulunurlar."

Kırım Türkleri arasında görülen gelenekler-

den bazıları şunlardır. Köy çocuklarından 10-18 yaş arasında olanlar birkaç grup halinde toplanırlar. Büyükçe bir ağaç dalının ince çubukları ucuna ilk baharda yetişen akbardak (kardelen) çiçeklerini takarlar. Toplu halde evden eve giderek hep bir ağızdan nevrüz türküsünü koro halinde söylerler.

III-

"Nevrez geldi korum:Nevruz geldi korumuz;
Korumlugun beriniz:Hediyemi veriniz;
Bahar geldi yabanBahar geldi yaban
Dikildi yere sabanDikildi yere saban
Hâza navrezim mübarek..."TeYZe nevrüzüm mübarek

Çocuklar evleri bir bir türkü söyleyerek ziyaret ederlerken onlara çevre, şal, yumurta, para verilir. Çocuklar böylece topladıklarını kendi aralarında paylaşırlar. Bu şenlik bir hafta sürer. Türk çocukları köylerindeki ve yakın köylerdeki Romen ailelerinin evlerini de ziyaret ederler. Onlardan da bahşiş toplarlar.

M. Ülküsal, "Şam Atlamak yahut Belki Şamanlatmak" başlığı altında, ilk baharda yapılan ve kendisinin ne zaman yapıldığını hatırlayamadığı törenlerden bahseder. Burada, kızların ve delikanlıların köy meydanlarından öbek öbek toplanıp ateş yaktuklarından ve ateşin etrafında halka olup saf tuttuklarından söz edilir. Her delikanlı ve arkasından bir kız koşarak ateşin üzerinden atlarlar. Bu tören bir iki saat sürer.

M. Ülküsal'ın Ülküsal,(1966) hatırlayamadığı törenleri, daha önce 1921 yılında İ. Dumitrescu'nun derlediği görülmüştür. Ateşten atlamak eski bir tören olmakla birlikte hem nevrüz hem de Hıdırelle: (Önal,1995) geleneklerinde görülmektedir. Muhtemelen nevrüzde da şam atlama olarak adlandırılan tören uygulanmış olmalıdır. Dikkat edilirse, Dobruca doğumlu olan merhum M. Ülküsal'ın 1966'da yazdığı eserinde bazı şeyleri tam olarak hatırlayamaması, geleneğin her geçen gün unutulduğu ortaya koymaktadır.

Her ilk üç yazılı kaynaktaki nevrüz törenlerinde çocukların rolü ağırlık kazanmaktadır. Türküler söyleyerek ev ev dolaşmaları, çocuklara ev hanımının hediyeler vermeleri geleneğin merkezini oluşturmaktadır.

Bu üç kaynaktan sonra, yılların akışı içinde, artık nevrüz gelenekleri ile değil, sadece nevrüz türküsü ile karşılaşmaktayız. Nevrüz geleneklerini anlatan bir yazıya rastlamıyoruz. Nevrüz törenleri anlatılmamış, nevrüzden kalan bir hatıra gibi, nevrüz türkülerine yer verilmiştir.

Konuyla dolaylı olarak ilgili olan nevrüzla ilgili bir şiir, 1980 yılında Boztorgay adlı eserde, yedi dörtlük halinde yer almaktadır. Nagi vd.(1980) Adı geçen kitapta yazarlar, alfabe hususunda birtakım tasarruflarda bulunmuşlardır. Bunları bir liste halinde kitabın başında göstermişlerdir. Meselâ w'nin v ile u sesleri arasında olduğunu belirtilip tawuk örneği verilmiştir.

IV-Nevrez:

1. "Nevrez geldi korum:	Nevruz geldi korumuz;
Korumigin beriniz:	Hediyemi veriniz;
Cenner bolsin ceriniz:	Cennet olsun yeriniz;
A za, navrezim mübarek.	TeYZe nevrüzüm mübarek
2. Yaz geldi yaban	Yaz geldi yaban
Tigildi yerge saban	Dikildi yere saban
El havatu vel iman	El havatu vel iman
A za, navrezim mübarek	TeYZe nevrüzüm mübarek
3. Yaz geldi çarık boldı	Yaz geldi aydınlık oldu
Ayyanlar arık boldı	Hayvanlar temizlendi
Künleri şarık' boldı	Gonleri çarık oldu
A za, navrezim mübarek	TeYZe nevrüzüm mübarek
4. Nevrez geldi yaz geldi	Nevruz geldi yaz geldi
Ödek keldi kaz: keldi	Ödek geldi kaz geldi
Kuşlardan avaz keldi	Kuşlardan avaz geldi
A za, navrezim mübarek	TeYZe nevrüzüm mübarek
5. Çeşmelerden su akar	Çeşmelerden su akar
Cencem kapıdan bakar	Yengem kapıdan bakar
Tokuzga gevre takar	Dokuz: da çevre takar
A za, navrezim mübarek	TeYZe nevrüzüm mübarek
6. Uyum altında bakça	Evin altında bahçe
Aktar totam bir bohça	Aktar tutayım bir bohça
Ya marama, ya akça	Ya mahrama ya akçe
A za, navrezim mübarek	TeYZe nevrüzüm mübarek
7. Havalarda uçar kaz:	Havalarda uçar kaz:
Men aytayım otın yaz:	Ben söyleyim kendin yaz:
İşte keldi bahar, yaz:	İşte geldi bahar, yaz:
A za, navrezim mübarek."	TeYZe nevrüzüm mübarek

1981 yılında yayımlanan Mehmet Ali Ekrem'in, *Bülbül Sesi* adlı folklorik eserinde, nevrüz adlı türküye yer verilmiştir. Ekrem (1981) *Boztorgay* adlı eserden aldığımız yedi kitadan oluşan şiirin altı dörtlüğü burada da yazıya geçirilmiştir. *Bülbül Sesi* adlı eserde yer alan türkü de şöyledir:

V- Navrez

1. "Nevrez geldi korum:	Nevruz geldi korumuz;
Korumlugun beriniz:	Hediyemi veriniz;
Cennet olsun yeridi:	Cennet olsun yeriniz;
A za, (E.an) navrezim mübarek!	TeYZe nevrüzüm mübarek
2. Yaz geldi yaban	Yaz geldi yaban
Dikildi yere saban	Dikildi yere saban
El havatu vel iman	El havatu vel iman
A za, navrezim mübarek!	TeYZe nevrüzüm mübarek
3. Yaz geldi yarık oldu	Yaz geldi aydınlık oldu
Hayvanlar arık boldı	Hayvanlar temizlendi
Tüylerinden fark oldu	Tüylerinden fark oldu
A za, navrezim mübarek!	TeYZe nevrüzüm mübarek
4. Nevrez geldi yaz geldi	Nevruz geldi yaz geldi
Havadan uçup kaz keldi	Havadan uçup kaz geldi
Bilbilden avaz geldi	Bilbilden avaz geldi
A za, navrezim mübarek!	TeYZe nevrüzüm mübarek
5. Evin onu gul bahçe	Evin onu gul bahçe
Aktar ablam bir bohça	Aktar ablam bir bohça
Ya marama, ya akça	Ya mahrama ya bohça
A za, navrezim mübarek!	TeYZe nevrüzüm mübarek
6. Havalarda uçar kaz:	Havalarda uçar kaz:
Men aytayım otın yaz:	Ben söyleyim kendin yaz:
İşte keldi bahar, yaz:	İşte geldi bahar, yaz:
A za, navrezim mübarek!"	TeYZe nevrüzüm mübarek

Bu türküler Kırım Türklerinin şivesiyle söylenmiştir. Şive içindeki ağız farklılıkları yanı sıra, bazı dörtlüklerin unutulduğu, bazı mısraların değişikliğe uğradığı görülmektedir.

Aynı yazar, *Dim Istoria Turcilor Dobrogeni*, adlı eserinde Türk geleneklerinden söz ederken aynı türküyü tekrar yer vermiştir. Burada her kitada yer alan "A za" yerine E za şekli görülmektedir. Aynı türküde yer alan nevrüz yerine navrez: denilmiştir. A za :Ezan olarak parantezle açıklamıştır. Aynı yazının iki ayrı eserinde bile aynı türkünün farklı olarak kaydedildiği görülmüştür. Ekrem, (1994).

Dobruca'da Kırım Türklerince çıkarılan **Kara-deniz** gazetesinde nevrula ilgili bir türküyü 1994 yılında yer verilmiştir. Burada türküyü nevrul ilâhisi denilmiştir. Manye, (1994).

VI- Naurez İlahisi

1	"Bismillaha-hi Wessepa, Fahri Ali Mustafa Ummerine kil vefa Nekaret: Aza, Naurezim Mübarek!	Bismillahi vessafa Fahri alem Mustafa Ummerine kil vefa TeYZe nevruzum mübarek!
2	Birinci yarı Osman Yazdı tahtı Kur'han Ekli yahli Weliman Nekaret: Aza, Naurezim Mübarek!	Birinci yarı Osman Yazdı tahtı Kur'an Ekli yarı veliman TeYZe nevruzum mübarek!
3	Ekinci yarı Ebubekir İder Alla va zekir Elham dulilla çok şükür. Nekaret: Aza, Naurezim	İkinci yarı Ebubekir Eder Allah'a zikir Elham dulillab çok şükür Mübarek! TeYZe nevruzum mübarek
4	Üçüncü yarı Ali Zulfukarı Zuldani Odur Tanhri arslanı Nekaret: Aza, Naurezim Mübarek!	Üçüncü yarı Ali Zulfukarı Zuldani Odur Tanhri arslanı TeYZe nevruzum mübarek!
5	Dördüncü yarı Hasan Bu nevrula bakarsın Nekaret: Aza, Naurezim Mübarek!	Dördüncü yarı Hasan Bu nevrula bakarsın TeYZe nevruzum mübarek!
6	Beşinci yarı Hüseyin Bu nevrula ermiş: Hak mübarek eylesün Nekaret: Aza, Naurezim Mübarek!	Beşinci yarı Hüseyin Bu nevrula ermiş: Hak mübarek eylesin TeYZe nevruzum mübarek!
7	Avadan uçar bin kaz Binin başı bir kaz İşte geldi bahar yaz: Nekaret: Aza, Naurezim Mübarek!	Havadan uçar bin kaz Binin başı bir kaz İşte geldi bahar yaz: TeYZe nevruzum mübarek!
8	Yaz geldi vaban Dikildi vere saban Ekli yahli Weliman Nekaret: Aza, Naurezim Mübarek!	Yaz geldi vaban Dikildi vere saban Ekli yarı vel iman TeYZe nevruzum mübarek!
9	Naure: keldi korim: Kormiğin berim: Cennet olsun cerni: Nekaret: Aza, Naurezim Mübarek!	Nevruc geldi gorimuz: Hediyem:(t) verim: Cennet olsun yeri: TeYZe nevruzum mübarek!

Şimdiye kadar ele aldığımız anonim şiirlerin dışında, İsmail H.A. Ziyaeddin, *Toy şiirler* adlı eserinde İlkyaz başlıklı şiirinde nevrulu anlatır. Burada nevrulun bahar şenliğine dönüşümü ve kıştan çıkan insanların ilkyazda neler yapıp nasıl mutlu olduğu ele alınmaktadır. Ziyaeddin (1992).

İlkyaz

"İlkyaz: keldi! Karlar eriy! Awa, cer, kök kulumsarıy! Suğa toldi gene dere, Künge karap şoy yeşeri!	İlkyaz: geldi karlar eriy! Hava, yer, gök gülümser! Suyla doldu gene dere, Güne bakıp böyle yeşeri!
Sıvuk celler esmiy endi, Alay barlık neşelendi; Küde ketken kuşlar kayta, Taw kuwanşan vurku aştı!	Soğuk yellere esmez şimdi Bütün varlık neşelendi Güzün giden kuşlar döner Dağ sevinçten türkü söyler
Şolde konlar otlaylar, Toygan soñ zıplap oynavlar... Ballar desen epsi tışta; A: can sıklımadı kışta!	Çöl (ova)da kuzular otlaylar Doy(duk)tan son(ra) zıplar oynarlar Bal(a)lar desen hepsi dı(ğ)arda A: can sıklımadı kışın
Koyde uzuv-şuv balaban! Uy altında şıktı saban. Alay çiftlikler altında Turmay ket-ke! anda minda!	Koyde yüksek şuv balaban (kıyü) Ev altında çıktı saban Bütün çiftlikler altında Durmaz gider gelir oada burda
Bir yakta traktor maylana, Bir yakta tohum saylana, Küle er köylünin yüzü! Em işliy em cırlay ozü!"	Bir yanda traktör yaylana Bir yanda tohum atıla Güle her köylünün yüzü Hem işler hem cırlar (türkü söyler) kendi

Nevrul Türküsü

Türkülerin seyrinden de anlaşılacağı üzere, her geçen yıl kayıplar olmuştur. Konu hakkında yazanlar nevrul türküsünden bir parça almışlardır. Bunlardan bazılarında birkaç kıta birden ekilmiş, bazılarında sadece 5-6 mısra kalmıştır. Yılların akışı içinde geleneğin kaybolmasının ardından, türküsünün de zamanla unutulmaya başlandığı veya ihmal edildiği görülmüştür.

Türkü dememizin sebebi, bir şenliğin kutlanmaması esnasında söylenmesi ile ilgilidir. Bazen türkü bazen ilâhi olarak geçen şiir ilâhi motifleriyle de iç içedir. Nevrul şiiri bir ilâhi gibi, Allah'ı zı-

kirle başlar, sonra Hz. Peygamber ve onun dört halifesinden her biri bir başka kıtada anlatılır. Bu kıtaların son mısrası "Eza nevrul mübarek" ile biter. Yani hem İslâmî bir hüviyet vardır, hem de İslâm dini ile ilgisi bulunmayan nevruldan söz edilir. Burada nevrul törenlerine dinî mahiyet de kazandırılmıştır. Nitekim dört halifenin ardından peygamberin torunları Hasan ve Hüseyin sayıldıktan sonra, tabiiattaki olaylar anlatılmaya başlandı. Bu kıtalardan sonra, İslâmî hüviyet giderek yerini tabiatın canlanışını anlatan mısralara bıraktı. İlahi denilmesi, dinî ibarelerle iç içe yürümelerinden kaynaklanır.

Yayın tarihi sırasına göre, elimizde Dobruca Kırım Türklerinin Nevrula ilgili altı varyanttan oluşan türküler bulunmaktadır. Makaleler ve şiirler sırasıyla 1921, 1963, 1966, 1980, 1981, 1994 tarihlerinde yayımlanmıştır. Biz de bu tarihi kronolojiyi takip ettik. Yayın tarihi sırasına göre; ilâhiler I, II, III, IV, V, VI diyerek her birine numara verdik. Karşılaştırmaların sağlıklı yürütülmesi için ayrıca her üçlük veya dörtlüğü 1,2,3... şeklinde numaralandırdık. Yanlarına da tarihlerini verdik. Böylece yıllar içindeki kayıpları sergilemeye çalıştık. Her varyantta sıralamanın farklı olduğu ve bazılarında yer alan dörtlüklerin diğerlerinde olmadığı görülür. Aynı muhtevaya sahip olanlar, sıralanırken a,b,c şeklinde belirtilmiştir. Bu düzenlemeye göre altı yazıda geçen türkülerini konu akışı içinde sıraladığımızda türküsünün zamanla ne kadar farklılaştığı ve kayıplara uğradığı açıkça görülecektir. Orijinal biçimleri ile konuları dikkate alınarak sıralama yapıldı.

1- I/1 (1921)	Bismillah men nene Etrahmanı eyane Eray mi diyene Eza nevrul günü mübarek	3- I/2 (1921)	Bismillahi melkudyen Velkudret(-il) vel Kur'an Açıldı cümle aleme ferman Eza nevrul günü mübarek
2- VI/1 (1984)	Bismillaha-hi Wessepa, (ve seddekna) Fahri Ali Mustafa Ummerine kil vefa Aza, Naurezim Mübarek!	4- I/3 (1921)	Bismillahi ve sefa Fahri alem Mustafa (o)lum methine kail vefa Eza nevrul günü mübarek
8b- VI/4 (1994)	Üçüncü yarı Ali Zulfukarı Zuldani Odur Tanhri arslanı Aza, Naurezim Mübarek!	5a- I/4 (1921)	Evvelki yarı Ebubekir İder Allaha zikir Elhamdülillah çok şükür Eza nevrul günü mübarek
7a- I/6 (1921)	Üçüncü yarı Osman Dilindedir Kur'an Eza nevrul günü mübarek	5b- VI/3 (1994)	Ekinci yarı Ebubekir İder Allaya zekir Elham dulilla çok şükür. Aza, Naurezim Mübarek!
7b- VI/2 (1994)	Birinci yarı Osman Yazdı tahtı Kur'han Ekli yahli Wel iman Aza, Naurezim Mübarek! 8a- I/7 (1921) Dördüncü yarı Ali Zulfi yare doldu-li Eza nevrul günü mübarek	6- I/5 (1921)	İkinci yarı Ömer Heybetinden yer titrer Eza nevrul günü mübarek
9a- I/8 (1921)	Beşinci yarı Hasan Pencereden bakasın Navreziyelik takasın Eza nevrul günü mübarek	7b- VI/1 (1994)	Birinci yarı Osman Yazdı tahtı Kur'han Ekli yahli Wel iman Aza, Naurezim Mübarek! 8a- I/7 (1921) Dördüncü yarı Ali Zulfi yare doldu-li Eza nevrul günü mübarek

- 9-VI/5(1994) Dörtüncü yarı Asım
Bo neürece bakarsın
Aza, Naurezin Mübarek!
- 12-VI/6 (1994) Beşinci yarı Üsein
Bu neürece imişiz
Hak mübarek eyle-sin
Aza, Naurezin Mübarek!
- 11- I/9(1921) Turna edei dostlarım
Hindistanda kışlatım
Cümle kış başlarım
Eza neuvrez günü mübarek
- 12-II/12 (1921) Dudak aydar inim yok
Söylemeye dilim yok
Allahın gavri zikrim yok
Eza neuvrez günü mübarek
- 13-I-11 (1921) Yaz geldi yaban
Dikildi vere saban
Ehli ayam vel iman
Eza neuvrez günü mübarek
- 13b- V/2(1981) Yaz geldi yaban
Dikildi vere saban
El hayarı vel iman
A za, navrezim mübarek!
- 13- VI/5(1994) Yaz geldi yaban
Dikildi vere saban
Ehliyalı Weliman
Aza, Naurezin Mübarek!
- 14- VI/7 (1984) Avadın uçar bin kaz
Bmin başı bir kaz
İste geldi bahar yaz
Aza, Naurezin Mübarek!
- 15- II/1(1963) Nevrez keldi korınız
Korunğın beriniz
Cennet bolsın ceriniz
Aza navrezim mübarek
Yaz geldi yaban
Dikildi vege saban.
- 15b-16a-III (1966)Navrez keldi korınız
Korunğın beriniz
Bahar keldi yaban
Dikildi vere saban
Hâza navrezim mübarek...
- 15c- IV/1(1980) Nevrez keldi korınız
Korunğın beriniz
Cennet bolsın ceriniz
A za, navrezim mübarek.
- 15d- V/1(1981) Nevrez keldi korınız
Korunğın beriniz
Cennet olsun yeridür
A za, (Ezan) navrezim mübarek!
- 15e- VI/9 (1994) Naürez keldi korınız
Korunğın beriniz
Cennet olsun ceriniz
Aza, Naurezin Mübarek
- 16b- IV/2 (1980) Yaz geldi yaban
Tigildi yerge saban
El hayarı vel iman
A za, navrezim mübarek
- 17a- IV/3 (1980) Yaz geldi çarık boldı
Avyanlar ark boldı
Künleri çarık! boldı
A za, navrezim mübarek
- 17b- V/3 (1981) Yaz geldi yarık oldu
Hayyanlar ark boldı
Tüylerinden farak oldu
A za, navrezim mübarek!
- 18a- IV/4 (1980) Nevrez keldi yaz keldi
Ördek keldi kaz keldi
Kuşlardan avaz keldi
A za, navrezim mübarek
- 18b-V/4 (1981) Nevrez geldi yaz keldi
Havadan uçup kaz keldi
Bulbulden avaz geldi
A za, navrezim mübarek!

19- IV/5 (1980) Çeçmelerden suw akar
Cencem kapıdan bakar
Tokıza gevre takar
A za, navrezim mübarek

20a- IV/6 (1980) Uyum aldında bakşa
Aktar tocan bir bokşa
Ya marama, ya akşa
A za, navrezim mübarek

20b- V/5 (1981) Evin öni gül bahça
Akrar ablam bir bokça
Ya marama, ya akşa
A za, navrezim mübarek!

21a- IV/7 (1980) Avalarda uçar kaz
Men aytayım özin yaz
İşre keldi bahar yaz
A za, navrezim mübarek!

21b- V/6 (1980) Havalarda uçar kaz
Men aytayım özin yaz
İşre keldi bahar yaz
A za, navruzim mübarek!

Şekil

Eldeki altı varyantın hepsi dört mısradan oluşmamaktadır. Bazıları üç mısradan ibarettir. Buna göre: I. türkünün 5., 6. ve 7. dizeleri; VI. türkünün 5. dizesi üçerlidir. II. türkü 6 dizeden, III. türkü 5 dizeden oluşur. Bu saydıklarımızın dışında değişik varyantlarda 29 dörtlük yer almaktadır. Tüm varyantlardaki üçlü, dörtlü, beşli ve altılı birliklerin tamamının sayısı 35'tir.

Her üçlüğün, dörtlüğün, beşliğin sonunda - altılı olan II. varyantta dördüncü dizededir - eza / aza / a za / hâza olarak başlayan ve nevrüz/nevrüzüm mübarek şeklinde bir nakarat yer alır. Eza/Aza bir hitap edatıdır. Bir yerde de eza'nın ezan şeklinde açıklandığı görülür. Kafkas Nogay Türklerinde "azan" şekli yer almaktadır. Azan, azan! biçiminde hitap vardır. İndraliyev (1995).

I. nakaratta "Eza" şekli yer alır ve sonrasında virgül yoktur.

II. nakaratta "Aza" şekli yer alır ve sonrasında virgül yoktur.

III. nakaratta "Hâza" şekli yer alır ve sonrasında virgül yoktur.

IV. nakaratta "A za" ayrı yazılmıştır ve kelimenin ardından virgül konmuştur.

V. nakaratta "A za" yine ayrı yazılmıştır ve kelimenin ardından virgül konmuştur ve kelime ezan olarak açıklanmıştır.

VI. nakaratta "Aza" bitişik yazılmış ve ardından virgül konmuştur.

Virgülün olmaması, Aza / Eza nevrüzüm aziz nevrüz biçiminde sıfat tamlaması olabileceği ihtimalini düşündürmekte ise de, Tatar Türkçesinde görülen "E za"nın değişik şekilleri ağız farklılarından kaynaklanmaktadır.

Aza veya eza, ece anlamına gelmektedir. Eski Türkçe'de "ece" kraliçe anlamındadır. Räsänen (1969). Doğu Anadolu'da kullanılan (meselâ Erzurum'da) eze teyze manasındır. Burada da çocuklar kapı kapı dolaşırlarken eze! eze! yani teyze! yeyze! diye bağırırlardır. Tatar Türkçesi içinde yer alan ağız farklılıkları aza / eza'dan ibaret değildir. Bu farklılıklar her varyantta yer almaktadır.

"Aza nevrüz mübarek" vezin bakımından 4+3=7'li heceye denk düşmektedir. Değişik yıllarda, değişik Tatar Türkçesi ağız yapısıyla ve nihayet değişik hatırlamalarla hece vezni her zaman uyumlu olmamakla birlikte yedi hecelidir.

Muhteva

Her bir üç mısradan, dört mısradan, beş mısradan ve altı mısradan oluşan türkülerin konu içerikleri, nakaratları hariç, sırasıyla şöyledir:

I. varyant : 1-7 ve 10. dinî, 8. hem dinî hem tabiat, 9-11 tabiat konuludur.

II.varyant : Altı mısradan hem dinî ve hem de tabiat konuları iç içedir.

III.varyant : Tabiatla ilgilidir.

IV.varyant : 1 ve 2 dinî, 3-7 tabiat konuludur.

V.varyant : 1. dinî, 2. Hem dinî hem tabiat, 3-6 tabiat konuludur.

VI.Varyant : 1-6 dinî, 7. tabiat, 8 ve 9 hem dinî hem tabiat konuludur.

Nevrüz türküsünün nakaratı bütün türkünün izahı gibidir. "Eza, nevrüz mübarek" ile nevrüzün kutlu/mübarek bir gün olduğu anlaşılmaktadır. Bu

kutsiyetin İslâm'a mı yoksa İslâm öncesine mi ait olduğu şüphelidir. Halkın gözünde bunların iç içe yürüdüğü anlaşılmaktadır. Çünkü nevrüz geleneğinin İslâm dini ile ilgisi yoktur. Mübarek kelimesinin kökeni İslâm kültürü ile ilgili olup burada karşıladığı kavram, İslâm öncesi bir gelenekle ilgilidir. Bu nakarat ile nevrüz günü bayramı olarak değerlendirilmiştir. Nevruz türküsünün son dizelerde nevrüz gününün mübarek bir gün olduğu tekrarlanır. Daha sonraki üçlüklerde/dörtlüklerde baharın gelmesi, tabiatla olan bitenlerin anlatılması sonrasında aynı nakarat yer alır. Dini motiflerle, tabiatın canlanması birbirini takip eder. Dini olmayan ama mübarek olan bir gün olduğu anlaşılmaktadır.

İslâmî motifler "Bismillah" ile başlar. Dini geleneğe göre her işin başı besmeledir. Besmele ile başlayan kıtalar, Kur'an ile, Hz. Peygamberin adı ve onun en yakınlarının zikredilmesiyle devam eder. İlk yazılı Türk kaynaklardan başlayarak besmele, tevhid, na't ve ardından dört halifenin zikri çeşitli manzum ve mensur eserlerde görülür. Meselâ Kutadgu Bilig, Hâcib (1069) ve Dede Korkut Kitabı Ergin, (1989) bunlardan bazılarıdır.

Müstecib Ülkusal bu bayramda, ulu tanıya, tabiat ilâhına, bereket tanrısına hamd ve sena edildiğini, kurbanlar kesildiğini, adaklarda bulunduğunu anlatır. İslâm dini ile İslâm öncesi inanışların karışık yürütüldüğü burada açık bir şekilde görülmektedir. Aynı nakarat ve tabiat içerikli muhteva Kafkasya'da yaşayan Nogay Türklerinin türkülerinde (İndraliyev, 1995) ve Tataristan'da "Nevruz mübarekbâd" nakaratlı 124 dörtlükten oluşan "Nevruz Beyiti" adlı bir şiirde bulunmaktadır. ÖZKAN (1995). Dini olan ve olmayan muhteva bize bir zamanlar türkî olarak söylenen sozlerin zamanla İslâmî renklere burunerek ilâhî adını alıp eski ve yeni mançlarla içi içe yürüdüğünü göstermektedir.

SONUÇ

Özellikle 1936-1939 yılları arasında Romanya'dan yaşanan göçlerden sonra, geleneklerin parçalanmasında ve uygulamasında aksamlar olduğu

görülür. 1945 yılından itibaren komünizmi kabul eden Romanya'da birtakım törenlerin yapılmasının izne bağlı olması, geleneğin komünizm öncesinde olduğu gibi tabii seyrini kaybettiriyor olabilir. 1950'li yıllarda kooperatiflerin oluşturulması, bölgede sosyalist sistemin oturtulması anlamına gelir. Bu yıllara kadar uygulanan nevrüz törenleri ile bu tarihten sonraki törenler arasında azalmalar göze çarpar. Nevruz törenlerinde söylenen türküler, tıpkı Plevne Savaşı'nda ve sonrasında savaşın hatırasını diri tutan "Osman Paşa Türküleri" gibi, nevrüz türküleri de geleneğin hatırasını yıllar sonrasına taşır.

Dobruca'da yayımlanan nevrüz geleneği üzerine yazılı bilgilerin tamamı Tatar Türklerinin geleneklerini yansıtmaktadır. Oysa bölgede Anadolu'dan giden Osmanlı Türkleri de bulunmaktadır. Anadolu'dan giden Osmanlı Türkleri üzerine bir araştırmanın dışında başka bir kayıt yoktur. Bizim yaptığımız "Dobruca Türkleri'nde Küfür Akşamı Törenleri" adlı çalışmada Romenlerin paskalya bayramlarına karşı yapılan bir tören olduğu anlatılmıştır. Önal, (1996) I. Dimutrescu'nun verdiği bilgiler ışığında, Türklerin yaptıkları bu törenler, yeniden gözden geçirildiğinde, küfür akşamı törenlerinin nevrüz törenleri olma ihtimalini güçlendirmektedir. Tören zamanı Hıristiyanların Paskalya yortularına denk geldiği bildirilmektedir. Hz. İsa'nın dirilişini dile getiren bu Hıristiyan bayramının zamanı Nisan ayının 15'inden sonraki pazara tesadüf eder. Paskalyanın Hıristiyanlığa Yahudilikteki Pesah'tan geçtiği sanılmaktadır. Bu bayram martın 14'ünden sonra gelen ilk pazar günü başladığı bilinmektedir. Ateş, (1996). Bazı kaynaklara göre de Paskalya mart ayının yirmi birinci gününe denk düşen veya onu izleyen dolunaydan sonraki ilk pazar olarak belirtilir. Boorstin, (1996). Paskalya törenlerine denk düştüğünde Hıristiyanlara karşı yapıldığı belirtilen küfür akşamı törenlerinin bir başka cephesinin de nevrüz törenleri olduğu söylenebilir.

Adı geçen çalışmamızda sözlü kaynaklardan yararlanılmıştır. Kaynak kişilerin hiçbiri nevrüzdan söz etmemiştir. Geleneğin "Küfür Akşamı Törenleri" olduğu anlatılmıştır. Bir zamanlar nevrüz törenleri olarak kutlanırken zamanla gelene-

ğin Hıristiyanların törenlerine karşı bir korunma / tedbir şeklini aldığı anlaşılmaktadır. Bu törenler içinde çocukların rolü görülmez. Ateşten atlama gibi gelenekler 1921 yılında yazılanlara denk düştüğü anlaşılmaktadır. Dobruca'daki Anadolu kökenli Türklerde de bu törenler günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu törenlerin farklı bir seyrile asil mecranından çıktığı bu yönüyle bazı köylerde Hıristiyan komşularıyla kavga ve çekişmelerin yaşandığı görülmüştür. Zamanla da yapılmaz olduğu anlaşılmaktadır. Önal, (1996).

Dobruca'da hem Tatar Türkleri hem de Anadolu'dan giden Osmanlı Türkleri, nevrüz geleneklerini bir zamanlar kutlamakta idiler. Zamanla, çeşitli sebeplerden dolayı, gelenek zayıflamış ve yapılmaz olmuştur. Geleneklerin ardından o törenleri anlatan ve en akılda kalan yönünün

KAYNAKLAR

- ATEŞ, Ali Osman 1996. İslâm'a Göre Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Âdetler, Beyan Yayınları, İstanbul.
- BOORSTIN, Daniel J. 1996 Keşifler ve Buluşlar. (Çev. Fatoş Dilber) Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- DECEL, Aurel 1945, "Dobruca", İslâm Ansiklopedisi, c.III.
- DUMITRESCU, I. 1921, "Sărbătorile La Tătari" Analele Dobrucei, Sayı II (Aprile-Junie).
- EKREM, Mehmet Ali 1981, Pulbül Sesli, Kriterion Yayın Evi, Bükreş.
- EKREM, 1994, Din İstoriu Turcilor Dobrogeni Kriterion Yayın Evi, Bucureşti.
- ERGİN, Muharrem 1989, Dede Korkut Kitabı I Çiris-Metin-Faksimile, 2.b. TDK Yayınları, Ankara.
- GÖKBİLGİN, Tayyip 1957, Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fatihân, İstanbul.
- İNDRALIYEV, İsa 1995, "Nevruz Bayramında Nogay Halk Âdetleri" (Çev. Mariyam Bulgarova ve Celalettin Erbay) Nevruz, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- NAGI, Ali Geafer 1963, "Notes concernant les coutumes et le folklore de la population tatare de la République Populaire Roumaine"

nevrüz türküsü olduğu anlaşılmaktadır. Bu türkü geleneğin son kalıntısı gibi, halkın hafızasında kayıplarıyla birlikte canlıdır. Sadece yaşlıların hafızalarında kalan nevrüz törenleri günümüzde uygulanmamaktadır. Bu gelenek zamanla Tepreş veya Hidrellez törenlerine devamını bırakır duruma gelmiştir.

Zamanla kaybolan geleneğin bir hatırası olan nevrüz türküsü 1990'lı yıllara kadar gelmiştir. On kıta kadar girişi olan bir türkütün, elimizdeki kıtalardan çok daha fazla uzun olacağı kesindir. Burada, zamanla bir geleneğin ve bu gelenek içinde yer alan türkünün nasıl bir değişime ve kayba uğradığı gözler önüne serilmeye çalışılmıştır. Geleneklerin bir parçası olarak, türkülerin yaşama gücünün törelerden daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

- Studia et acta orientalia, IV-1962, extratt.
- NAGI, Ahmet, G. Ali, Memet Ablai, Nuri Vuap, 1980, Bostorgay, Kriterion Yayınevi, Bükreş.
- ÖNAL, M. Naci 1998 Dobruca Türkleri, Trabzon Türk Ocağı Yayını, Trabzon, 1998.
- ÖNAL, Mehmet Naci 1995 "Dobruca Türklerinde Hidrellez Geleneği" Renkler.
- ÖNAL, M. Naci 1996, "Dobruca Türkleri'nde Küfür Akşamı Törenleri" Türk Kültürü, Sayı 403.
- ÖZKAN, İsa 1995, "Tatar ve Uygur Türklerinde Nevruz Bayramında Şiir Söyleme Geleneği" Nevruz, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- RASANEN, Martti 1969, Versuch Etimologischen Wörterbuchs Der Türksprachen, Helsinki.
- MANYE, Tayme. 1994 "Nârez İlahisi", Karadeniz, Sayı (27) : 3-4.
- ÜLKÜSAL, Müstecib 1966 Dobruca ve Türkler, T.K.A.E Yayını, Ankara.
- YUSUF HAS HACIB, 1069, Kuradgu Bilig, (Çev. Reşid Rahmeti Arat), 6.b. TTK Yayınları, Ankara.
- ZIYAEDDİN, İsmail H.A. 1992, Tov Şiirler, Kriterion Yayın Evi, Bükreş.